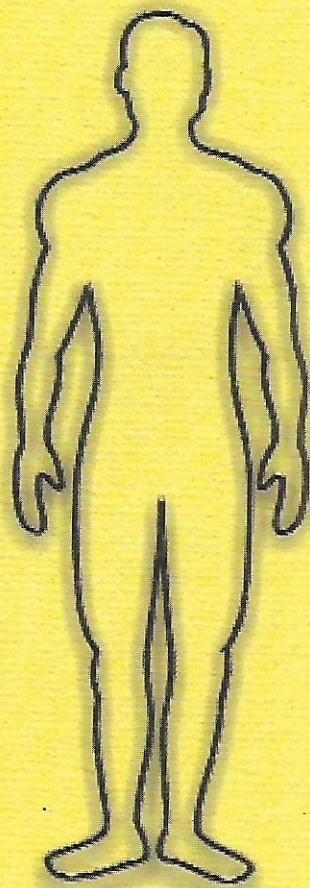

आयुर्वेदीय
विकृति विज्ञान

विद्याधर शुक्ल

॥ श्रीः ॥
ब्रजजीवन आयुर्विज्ञान ग्रन्थमाला

5

—*—

आयुर्वेदीय विकृति-विज्ञान

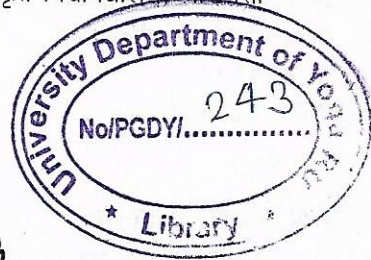
(केन्द्रीय भारतीय चिकित्सा परिषद्, नई दिल्ली
द्वारा स्वीकृत पाठ्यक्रमानुसार)

लेखक

आचार्य विद्याधर शुक्ल

भूतपूर्व कायचिकित्सा-विभागाध्यक्ष

आयुर्वेद महाविद्यालय, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
दिल्ली

विषय-सूची

प्रथम अध्याय		वातादीनां द्वी प्रकारौ	१०
आयुर्वेद परिचय, विकृति-विज्ञान		त्रिदोष-पञ्चमहाभूत सम्बन्धः	१०
की उपयोगिता एवं महत्त्व		त्रिदोष-त्रिगुण सम्बन्धः	१०
आयुर्वेद परिभाषा	१	वातपित्तश्लेष्मणां निरुक्तिः	१२
हित आयु	१	पित्तम्	१२
अहित आयु	१	श्लेष्मा	१२
सुख आयु	१	वायुः	१२
दुःख आयु	१	वायोः स्वरूपम्	१२
आयुर्वेदस्य पर्यायाः	२	वायोः गुणाः	१२
आयुर्वेद निरुक्तिः	२	वायोः प्राकृतकर्माणि	१२
आयुषः परिभाषा	२	वायोः स्थानम्	१४
आयुः पर्यायः	२	वायोः प्रकाराः	१४
आयुः प्रमाणम्	२	१. प्राणवायुः	१५
आयुर्वेदस्याष्टाव ज्ञानि	३	प्राणवायोः कर्माणि	१५
आयुर्वेदस्य आधुनिकं वर्गीकरणम्	३	२. उदानवायुः	१५
आयुर्वेद प्रयोजनम्	४	उदानवायोः कर्माणि	१६
१. स्वस्थवृत्तम्	४	३. समानवायुः	१६
२. विकार प्रशमनम्	५	समानवायोः कर्माणि	१६
विकृतिविज्ञानस्य उपयोगिता	५	४. व्यानवायुः	१६
दोष-धातु-मल विकृतिविज्ञानस्य	५	व्यानवायोः कर्माणि	१६
महत्त्वम्	६	५. अपानवायुः	१७
		अपानवायोः कर्माणि	१७
		पित्तम्	१७
द्वितीय अध्याय		पित्तस्य स्वरूपम्	१७
दोष-निरूपण		पित्तस्य गुणाः	१७
सन्दर्भ	९	प्राकृतपित्तस्य कर्माणि	१८
दोषाः	९	पित्तस्य स्थानम्	१८
घातवः	९	पित्तस्य प्रकाराः	१९
मलाः	९	१. पाचकपित्तम्	१९

२. रञ्जकपित्तम्	२०
३. साधकपित्तम्	२१
४. आलोचकपित्तम्	२२
५. भ्राजकपित्तम्	२२
श्लेष्मा वा कफः	२३
कफस्य स्वरूपम्	२३
कफस्य स्थानम्	२३
कफस्य गुणाः	२४
कफस्य कर्माणि	२४
कफस्य भेदाः	२४
१. क्लेदकः	२४
२. अवलम्बकः	२५
३. बोधकः	२५
४. तर्पकः	२६
५. श्लेषकः	२६
रक्तस्य दोषत्व विचारः	२६

तृतीय अध्याय

दोषों की वृद्धि, क्षय, गति एवं कोष्ठ से शाखादिगमन

दोषाणां वृद्धिक्षयलक्षणानि	२६
१. वातवृद्धिलक्षणानि	२९
२. वातक्षयलक्षणानि	३०
३. पित्तवृद्धिलक्षणानि	३०
४. पित्तक्षयलक्षणानि	३१
५. कफवृद्धिलक्षणानि	३१
६. कफक्षयलक्षणानि	३१
दोषगति निरूपणम्	३२
दोषगति बोधक सारणी	३३
दोषाणां कोष्ठात् शाखादिगमनम्	३४
दोषाणां शाखादिभ्यः कोष्ठाभि- गमनम्	३४

दोषदूष्ययोः आश्रयाश्रयी भावः ३४

चतुर्थ अध्याय

दोषों का संचय, प्रकोप एवं प्रशम

दोषाणां चयप्रकोपादि हेतवः	३६
चयः प्रकोपश्च	३६
प्रकोपस्य द्वौ भेदौ	३६
चयप्रकोपस्य षडवस्थाः	३७
चयः प्रकोपः प्रशमश्च	३७
वायोः संचये प्रकोपे प्रशमे च काल प्रभावः	३८
वायोः संचयः	३८
वायोः प्रकोपः	३८
वायोः प्रशमः	३८
वातप्रकोपकारणानि	३९
वातप्रकोपकगुणाः	३९
वातप्रकोपकरसाः	३९
वातप्रकोपकौमहाभूतौ	३९
वातप्रकोपकआहारः	३९
वातप्रकोपको विहारः	३९
वातसंचयलक्षणानि	४०
वातप्रकोपलक्षणानि	४१
वातप्रशमनम्	४१
वातसंशमनवर्गः	४१
पित्तस्य संचयप्रकोपप्रशम- कालाः	४२
पित्तप्रकोपकारणानि	४३
पित्तप्रकोपलक्षणानि	४३
पित्तसंचयलक्षणानि	४४
पित्तप्रशमनम्	४४
कफस्य संचयप्रकोपप्रशमकालाः	४५
कफप्रकोपकारणानि	४६

आयुर्वेद के महत्वपूर्ण प्रकाशन :

- * अष्टाङ्गहृदयम् । हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार—ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
- * कामसूत्रम् । हिन्दी व्याख्या सहित । व्याख्याकार—पारसनाथ द्विवेदी
- * कायचिकित्सा । विद्याधर शुक्ल । (1-4 भाग सम्पूर्ण)
- * कायचिकित्सा । रामहर्ष सिंह । (1-2 भाग सम्पूर्ण)
- * काय-चिकित्सा । अनन्तराम शर्मा
- * (आयुर्वेदीय) कौमारभृत्य । अयोध्या प्रसाद 'अचल'
- * चरकसंहिता । 'चरक-चन्द्रिका' हिन्दी व्याख्या, विशेष वक्तव्यादि संवलित ।
व्याख्याकार—ब्रह्मानन्द त्रिपाठी । (1-2 भाग सम्पूर्ण)
- * चरकसंहिता । 'वैद्यमनोरमा' हिन्दी व्याख्या विशेष वक्तव्यादि संवलित ।
व्याख्याकार—विद्याधर शुक्ल एवं डॉ. रविदत्त त्रिपाठी । (1-2 भाग सम्पूर्ण)
- * चक्रदत्त । पदार्थबोधिनी भाषा-टीका । रविदत्त शास्त्री
- * (अभिनव) प्रसूति-विज्ञान । अयोध्याप्रसाद 'अचल'
- * माधवनिदानम् । 'मधुकोश' संस्कृत टीका । विमला-मधुधारा हिन्दी टीका सहित ।
व्याख्याकार—ब्रह्मानन्द त्रिपाठी । (1-2 भाग सम्पूर्ण)
- * (सचित्र) शल्यविज्ञान । अनन्तराम शर्मा । (1-2 भाग सम्पूर्ण)
- * शार्ङ्गधरसंहिता । हिन्दी टीका सहित । टीकाकार—ब्रह्मानन्द त्रिपाठी
- * सुश्रुतसंहिता । 'सुश्रुतविमर्शिनी' हिन्दी व्याख्या, विशेष वक्तव्यादिसंवलित ।
व्याख्याकार—अनन्तराम शर्मा । प्राक्थन—आचार्य प्रियवर्त शर्मा (1-3 भाग सम्पूर्ण)
- * (अभिनव) स्त्रीरोग विज्ञान । अयोध्याप्रसाद 'अचल'
- * Ayurvedic Concepts in Gynaecology । Nirmala Ganesh Joshi
- * Diagnosis & Management of Ano-rectal Diseases । P. Chaudhary
- * The Holistic Principles of Ayurvedic Medicine । R. H. Singh
- * Kaya Chiksha (A Text Book of Medicine) । Subhash Ranade
- * Pancha Karma (Clinical Guide For Students) । R. Vidyath
- * Shalakya Vijnana (Text Book of E.N.T.) । D. L. Chary (1-2 Vols.)

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

दिल्ली-110007